

ХАЛЫҚ ШАЙЫРЛАРЫ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМ ДӘРЕКЛЕРІ

М.К.Оразымбетова – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекеттік университеті

Таянч сұзлар: фольклор, жанр, мотив, аңғана, дидактика, тағриф.

Ключевые слова: фольклор, жанр, мотив, традиция, дидактика, описание.

Key words: folklore, genre, motive, tradition, didactics, description.

XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиаты қарақалпақ классикалық әдебиатының дәстүрий дауамы болып есапланады. Усы дәуірде жасап дөретиушилик еткен көркем сөз ийелери Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырларды өзлерине устаз деп билген, олардың көркем дөретиушилик усылларын үйренген. Сондай-ақ, олар әсирлер дауамында халықтың рухый дүньясын байытып келген ауызеки әдебиат үлгилеринен шеберлик пенен пайдаланған, Шығыс халықлары әдебиаты менен таныс болған.

Қарақалпақ халық ауызеки әдебиаты жазба әдебиатымыздың рауажланыуында көркем дәрек хызметин атқарған. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиетлерин хәм рауажланыу тарийхын изертлеген илимпаз профессор Қ.Жәрімбетов XIX әсир қарақалпақ әдебиаты фольклорлық дәрегинен еле узақпа кете алмай атырғанын атап өтеди. «Сонлықтан XIX әсир әдебиаты көпшилик жағдайларда фольклор менен арасып жатады. Мәселен, бир қатар фольклорлық жанрлар, мотивлер, сүүретлеу қураллары шамалы өзгерислер менен әдебиатқа өтті ямаса айырым жазба түрде дөреген шығармалар фольклор қорына өтип кетти, гейде олардың фольклорлық вариантлары пайда болды. Мәселен, Әжинияздың «Бозатау», «Оян» хәм т.б. лирикалық шығармаларының бир неше халықлық вариантлары бар» [1:41].

Халық шайырлары поэзиясында да усындай белгилер басым болып келеди. Буның баслы себеби бул дәуірде қыссаханлықтың рауажланыуы, халық шайырларының көпшилиги қыссаханшылық мектеп-леринен жетилисип шыққанлығы, олардың репертуарында халықлық дәстанлардың кең орын алғанлығы болып табылады. Қахарманлық дәстанлардағы ұатан сүйиушилик, тууылған елге хызмет етиу, батырлық, жауынгерлик сықлы идеялар халық шайырларының шығармаларында сәулеленди. Әсиресе, халық шайырлары А.Муұсаев, Құлмурат, Қазы Мәуликтин тәрийип мазмунындағы қосықларында қарақалпақ жигитлеринің жауынгерлиги, ұатанпәрұарлығы, олардың мәртлик ислери фольклорлық усылда сүүретленеди. Мәселен,

Данышманд, хош сөзли, фахим-идиракы,
Урыста бир өзи мыңға дерекли,
Горуғлы хайбатлы, Рустем йүрекли,
Белли-белли жигит қарақалпақтады. [2]

(А.Муұсаев «Тәрийип»)

Жаз болса йигитлер атларын бақар,
Ат мойнына лағлы-маржанлар тақар,
Ғәним көрсе тәндин башыны қақар,
Рустем киби йигитлери Шымбайдың. [2]

(Қазы Мәулик «Шымбай баязы»)

Әлийдің Дүлдүлин егем яратмыш,
Заманында шундай бекдің көк аты.
Сағрысы, сийнеси зыят Сарқуштан,
Және түсти Горуғлының Ғыйраты. [2]

(Құлмурат шайыр «Бегдің көк аты»)

Бул қосық қатарларында қахарманлық дәстанлардағы («Алпамыс», «Қоблан», «Қырқ қыз») батырларға тән болған мәртлик, батырлық мотивлер қолланылған.

Сондай-ақ халық шайырлары дөретиушилигинде фольклорда кең тарқалған хошласыу хәм сәлем жоллау мотивлерин көриуимизге болады. Себеби халық шайырлары жасап дөретиушилик еткен тарийхый шараяттан келип шығып усындай мазмундағы қосықларды көплеп дөреткен. Олардың көпшилиги жалланба

мийнет пенен шуғылланып, тууылған елден жырақта турмыс кеширген. Мәселен, Бегжан шайырдың «Сәлем деңиз», Аннакулдың «Аман жүр», «Бармекен», Омардың «Еллерге» «Қайтаман» хәм т.б. қосықларында бундай мотивлерди көриуимизге болады.

Аманлық хатым сизлерге,
Көринсе бул ис көзлерге,
Аманлық болсын сизлерге,
Тилегим усы Гүлимбет. [2]

(Аннакул «Аман жүр»)

Талап ислеп жүрмиз мудам,
Қалай халың ғәрип анам,
Дуғада болғай жан атам,
Уғылығыңдан сәлем болсын. [2]

(Бегжан «Сәлем деңиз»)

Дузым шексе хәр бир елге кетермен,
Алдымнан суу шықса кесип өтермен,
Ауқатым болмаса не илаж етермен,
Хош аман бол бизден қалдың, Жаңа суу. [2]

(Омар шайыр «Жаңа суу»)

Халық шайырларының айырым қосықлары ауызеки әдебиаттың қорына өтип отырған. Мәселен, Жаңабай шайырдың «Аксунгүл», «Қазы ийшан» қосықларын мысал келтирсек болады. Буның себеби, бул қосықларда халықлық сүүретлеу формаларының, халықлық тәрийиплеу усылларының, көркемлеу сүүретлеулеринің фольклорға жүдә жақын келиуінен болады. Және де бундай қосықлардың сол дәуірдің өзінде намаға түсип бақсылар ямаса қыссаханлар тәрепинен атқарылуы да буған себеп болады.

Халық қосықларына варианттылық тән болып келеди. Мәселен, «Қызлар үйге кир», «Ағлары», «Қарақалпақ» қосықларының бир неше варианты болып, олар халық арасына кең тарқалған. Фольклордағы усы кубылысты Омар шайырдың қосықларында да көриуимизге болады. Шайырдың «Гүлайым», «Гүлбазар» сыякы қосықтарының еки мазмундағы түрлери болып, олардың биреуі тәрийиплик үлгиде, екіншиси ашықлық мазмунда жазылғаны менен, бул қосықлар бир шығарманың айырым вариантындай болып көринеди.

Халық шайырларының тәрийип хәм ашықлық мазмундағы қосықларында лиро-эпикалық дәстанлардың тәсири сезиледи. Ашықлық дәстанларындағы қуәаныу, айралық, ашықлық мотивлери, дәстан персонажлары халық шайырларының қосықларында өз көринисин тапқан. Себеби халық шайырларының көпшилиги бул дәстанларды сүйип оқыған, ал айырымлары оларды қыссаханшылық жолы менен халық арасында атқарып жүрген.

Патшадай дәулетің болса кемары,
Лағлы-жәуһар, алтын, гүмис тумары,
Ләйли-Мәжнүн киби ярның кумары,
Шул ашықны көрер күнлер бармекен. [2]

(Аннакул «Бармекен»)

Жуптың Саятхан киби перийзат,
Әрмансыз дәұранды сүрди яранлар. [2]

(Аяпберген «Яранлар»)

Солай етип, халық шайырлары поэзиясының көркем дәреклеринің бири бул халық ауызеки әдебиаты болды. Халық шайырлары халық поэзиясының идеялық-тематикалық, көркем поэтикалық, жанрлық белгилерин өзлестирди. Себеби халық шайырлары

фольклорлық шығармаларды үйреніп оларды рухый азық етіп алды.

Соның менен бирге халық шайырлары поэзиясының көркем дәрежелерінің биігі Шығыс әдебиетінің үлгілері есептеледі. Шығыс дидактикасының идеялық-тематикалық бағдарлары көпшілік халық шайырларының нәсіят қосықтарының көркемдік сағасы болды. Көп ғана Шығыс классиктерінің дидактикалық шығармаларында өмір хакқындағы философиялық көзқарастары сәуленеді. Бұндай шығармаларда өмірдің өткінісі екенлігі, ұяқтың қысқалығы, адам баласының өмірдегі орны оның ізінде қалдырып кеткен жақсы істері менен өлшене-туғынлығы сыяқлы пикирлер алға сүріледі. Рудакий, Саадий, Науайының хәм т.б. шайырлардың өмір хакқындағы философиялық пикирлері менен Құлмурат шайырдың «Йүришим» қосығындағы айтылған пикирлер жүде үлес келеді.

Хәр демде өмірден бир жыл өтеді,
Бир қыя баққанша өтіп кетеді.
Уйқыда өткендей өтті еллі жыл
Қалған бир күннің әнжамын қылғыл.
Исти питирмеген уятқа қалар,
Хәрекетсиз кәрұан дым артта қалар. [3: 26]
(Саадий «Гүлистан»)

Өмір-шар базардур, келгенлер кетер,
Көзінде жас алып, қамықпа достым.
Иркип туражақсаң сен бұл өмірді,
Өмір шапқан аттай, ағылтқан, достым. [4]
(Рудакий)

Адамның өмирі булт киби өтер,
Булт көшкен саяда қандай иш питер,
Ақыл бұл дүнианың әнжамын етер,
Ақмақлығым шул бийпарұа йүришим. [2]
(Құлмурат «Йүришим»)

Сондай-ақ, Шығыс әдебиетінде жақсы хәм жаман адам түсиниклері дидактикалық жанрдың тийкарығы мазмұнын қурайды. Екі түсиникті бир-бирине қатар қойып сүретпейді. Жаман минездегі адамлар хайуанлар менен салыстырылады. Айырым нәкас адамлардан хайуанлардың абзаллығы уқтырылады. Саадий Шеразийде бұл былай деп жырланады:

Жыртқыштан жақсы ма хәр бир кисі хәм,
Оннан бетерирек кулық пәс адам.
Адамға жыртқыштай тасланбақ иси,
Демек хайуаннан пәс оныңдай кисі. [3:17]

Жоқарыдағы қосық қатарларындағы пикирлер Құлмураттың, Әбдікәдірдің қосықтарында жиі гезлеседі.

Яқшы адамлар бар рәхәт дәрәсы,
Толы журтқа түсер оның саясы,
Яманның бир пулға қымбат бахасы,
Хаслын адам, өзін хайуан демишлер. [2]
(Құлмурат «Демишлер»)

Елин аямастан тонағанлардан,
Харамнан мал-дүнья жыйнағанлардан,
Журттан өзін артық санағанлардан,
Үйін қорғап турған көпек жақсыды. [2]
(Әбдікәдір «Жақсыды»)

Буннан басқа да Шығыс дидактикасындағы ата-ана хәм перзент арасындағы қарым-қатнасықтар, дослық хакқындағы ой-пикирлер халық шайырларының дәретіуілігінде жүде көп гезлеседі. Демек, халық шайырлары Шығыс поэзиясының дидактикалық пикирлеріне мүнәжәт етеді. Олар жәмийеттік қарым-қатнастарды ақыл-нәсіят жолы менен дурыс жолға салыуды мақсет етеді. Халық шайырларының дидактикасы Шығыс дидактикасының тап көшірилип алынған нұсқасы менен, ал керісінше оны рауажлан-

дырған, өзине тән стильдік өзгешелікке ийе дәретпелер болып есептеледі.

Сондай-ақ халық шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырларды өзлеріне устаз деп билген, олардың көркем дәретіуішілік ұсылларын үйренген. Әсіресе, Аяпберген, Әбдікәдір, Омар, Құлмурат шайыр поэзиясында классик шайырлардың көркем дәстүрлері рауажланған.

Қарақалпақ классик шайырларының дидактикалық мазмұндағы қосықтарында жәмийеттегі әдалатсыздықтар, социаллық қатламдар ортасындағы теңсіздіктер этикалық көзқарастан жырланады. Яғнай шайырлар өзлерінің дидактикалық ой-пикирлері арқалы жәмийеттік қатнасықтарды дәрттіке шақыру, ел басшыларының халық алдындағы ұазыйпаларын ескертіп өтеді. Күнхожаның «Неге керек», Бердақтың «Ким айтар» қосығындағы дидактикалық ой-пикирлер тарихый шарааттан келип шығады, яғнай шайырлар халықтық мәпті баслы орынға шығарады.

Халыққа нәзер салмаса,
Бостанлық, жайлық қылмаса,
Әдиллік пенен турмаса,
Оны басшы деп ким айтар?
Айтқан арызлар питпесе,
Дады патшаға жетпесе,
Дуұры төрелік етпесе,
Оны төре деп ким айтар? [5:96]

Шайырдың көзқарасы, пикирлері ұлыұма инсаный қәдіриятларды ұлыұлауға қаратылған. Жәмийетте әдалатлық орнататуғын тийкарынан елдің басшылары, булар халықтың ишінде болып, олардың дәртін тыңласа, мәпін гөзлесе бұндай жәмийетте тынышлық, хакыйқатлық, теңдік хуким сүреді, халқы абадан, бахытлы турмыста жасайды. Ұсындай пикирлер XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиетінде да жырланды. Әсіресе өз дәуірінің озық ойлы, ағартыушы шайыры Әбдікәдір Бекимбет ұлының қосықтарында жәмийеттегі теңсіздіктер, әдалатсыздықтар айқын сәуленген. Шайыр жәмийеттің рауажланыуында, халықтың пәрауан турмыста жасауында тийкарынан ел басшыларының істейтуғын істеріне, олардың ұазыйпаларына айрықша итибар қаратады. Ол өзінің қосықтарында әдалатсыз, халқына қайырсыз, диянетсиз патшаларды, байларды, бийлерді қатты сынға алады, олардың халық алдындағы ұазыйпаларын белгілеп береді.

Журтына ким етсе зулым жәбирин,
Азап беріп орынлатса хәмирин,
Ылайласа елдің тынық өмірін,
Бундай басшының қуны не болар.
Патша тахт үстінде әдил болмаса
Дат деп келгенлердің кеулі толмаса,
Ғәрипти зарлатып, байды алдаса,
Бәдбақ бұндай басшы ол неге дәркар. [2:109]

Әбдікәдір Бекимбет ұлы өз дәуірінің белгілі оқыу орындарының биігі Айымбет ийшан медресесінде тәлім алған. Ал қарақалпақ ауызеки әдебиетінің үлгілерін терең өзлестіріу менен бирге Шығыс көркем сөз өнерін, қарақалпақ классик шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ дәретіуішілігі менен жақыннан таныс болған. Шайырдың «Ол неге дәркар», «Болар», «Жақсыды», «Керек», «Мегзер» қосықтарының көркем дәрежелері классик шайырлардың дәретіуішілігі болғаны айқын сезилип турады.

Жуұмақлап айтқанда, халық шайырлары поэзиясының көркем дәрежелері фольклорлық мийраслар менен бир қатарда Шығыс әдебиетінің үлгілері болып табылады.

Әдебиетглар

1. Жәрімбетов XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсіяттерін хәм рауажланыу тарихы. -Нөкис: «Билим», 2004.

2. Пахратдинов Э.Отемуратова Х. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиаты тарихы. -Нөкіс: «Билим», 1995.
3. Саадий Ғөзаллық бостаны. (Қарақалпақ тилине аударған К.Каримов) -Нөкіс: «Билим», 1991
4. Қарабаев М.Таң жулдызы. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2012.
5. Бердақ. Сайланды шығармалары. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1997.

РЕЗЮМЕ

Мақолада халқ шоирлари поэзиясининг бадий манбалари ҳақида сўз боради. Абдиқадир, Қулмурат, Аяпберген ва бошқа шоирлар асарларида қўлланилган халқ оғзаки ижоди ва Шарқ адабиёти анъаналари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются художественные источники в поэзии народных поэтов. Проанализированы фольклорные и восточно литературные традиции в произведении поэтов Абдиқадир, Кулмурата, Аяпбергена и других поэтов.

SUMMARY

The article is devoted to the study of artistis sources in the poetry of people's poets. There were analysed the folklore and oriental literary traditions in the works of the poets Abdikadir, Kulmurat, Ayapbergen and others.

К.АЛЛАМБЕРГЕНОВТЫҢ «ҚУСЛАР ҚАЙТҚАН КҮН» ПОВЕСТИНДЕ ҚАХАРМАН ПСИХОЛОГИЯСЫ ХӘМ ТӘБИЯТ БИРЛИГИ МӘСЕЛЕСИ

З.Б.Сагидуллаева - үлкен илимий хызметкер-излениўши
Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Таянч сўзлар: болалар прозаси, болалар ёзувчиси, болалар дунёси, болалар психологияси, инсон ва табиат масаласи, болалар психологиясининг очилиши: болаларға хос гапириш, диалоглар, монологлар, пейзаж детальлари.

Ключевые слова: детская проза, детский писатель, детский мир, детская психология, личность и окружающая задача, открытие детской психологии: детская разговорная речь, диалоги, монологи, пейзажные детали.

Key words: prose for children, children's writer, children's world, children's psychology, personality and surrounding task, opening of children's psychology, children's spoken language, dialogue, monologue, details of lands ape.

Бүгинги информациялар ағымы тез пәт алған дәуірде жекке инсан руўхиятының барлық қырларын сәулендирип беріуде әдебиаттың тутатуғын орны айрықша. Глобал интеграция шараятында жәмийеттин келбети инсанлар арасындағы өзара қатнасықлар хәм олардың социаллық искерлиги менен тиккелей байланыслы болып, бул жағдай инсан тәбиятының жаңалыққа умтылыўын сыпатлап беріўши белгилерден есапланады.

Инсанның руўхый дуньясы шексиз кеңлигиндеги туйғы хәм сезимлер жәмийетке, қоршаған орталыққа қатнасы хәм олар ҳақындағы белгилер бир түсиникке ийе болған көзқарасларын сәулендиреди.

Инсанның шахс болып қәлипlesiўинде өзине дурыс жолды таңлаўға, өзін-өзи раўажландыруға талпыныўы тәбийий кубылыс. Оны әмелге асырыўда инсан жәмийет пенен, ондағы хәр қыйлы жәмийетлик кубылыслар менен жүзlesiўине туўра келеди. Жәмийет хәм шахс арасындағы қарым-қатнастың мәнаўий хәм мәдений негизлерин сәулендириўде болса, көркем әдебиет жәрдемге келеди. Сонлықтан жәмийетте жүз берип атырған хәр қандай өзгерис көркем әдебиетта қайта жанланады, дәуір руўхияты менен бирге сол дәуір инсанларының руўхиятын да жанландырады. Усы көзқарастан XX әсир қарақалпақ әдебиаты, соның ишинде қарақалпақ прозасы көркем ойлаў формасы, қурамалы әдебий-көркем шығармалар салмағы менен әдебий процессте әхмийетли орынға ийе. Әсиресе, шахс психологиясының аңлап болмас сырлы әлемин дәуір руўхы менен байланыслы сәулендириў тенденциясы әсир соңындағы көркем әдебиет шығармаларында кең ушырасты. Бул процесс тек ғана өзбек, қарақалпақ әдебиатында ғана емес, ал бир-бирине жакын болған, бирдей жәмийетлик-сиясий дүзим астында өмир сүрип атырған қоңсылас регионлар есапланған қазақ, қырғыз әдебиетларында да байқалады. Өзбек әдебиетшылары У.Норматов, Д.Қуранов, О.Мухтор хәм басқалар өз изертлеулеринде проза жанрының XX әсир даўамында жанрлық жақтан байыўы, формасы хәм сүўретлеу усылларының көп өзгерислерге ушыраса да, инсан руўхияты анализиниң узақ ўақыт өзгерисиз қалып кеткенлигин, тек ғана әсир соңына келип инсанды аңлаў бағдарында жеке ҳәкимшилик дуньяқарас, идеология қысыларынан қуылғанлығын, шахсты хәр түрли философиялық-эстетикалық көзқа-раслардан көркем анализлеу

имканиятына ийе болғанлығын айтып өткен еди [3, 4, 5]. Өзбек әдебиатындағы проза жанры ушын тән болған бул тенденция қарақалпақ әдебиатында да «1980-жылларға келип қурақ шақырық, қурақ сүренге қурылған дәретпелер, үлкен жәмийетлик, сиясий машқалаларды «шешиўге бел байлаған» қахарманлар емес, ал күнделик тәшўишлери, жекке тәғдирлери тийқарында улыўмаинсанылық көзқарасларға ийе болған қарапайым инсанлар образы, олардың руўхый дуньясы, ишкі кеширмелери баслы орынға шыға баслады» [7, 3]. Жәмийетлик қатнасықларды пүткиллей өзгертиў зәрүрлиги дәретиўшилердин дыққат орайында болды.

Бул жағдай жазыўшы К.Алламбергеновтың повестьлеринде де өз сәуленеиўин тапты. Жазыўшының «Қыйын өткел», «Қуслар қайтқан күн» повестьлеринде сөз еткен тематикалары бир-биринен кескин парқ қылыўына қарамастан, инсанның ишкі дуньясындағы кеширмелерин, шахс сыпатында қәлипlesiўиндеги минез-кулқындағы өзгерислер, жәмийетлик мүнәсибетлер, турмыслық машқалалар қахарманның ишкі конфликти тийқарында жеткерилип берилген шығармалар болып есапланады. Автор бул повестьлеринде инсан ерки, оны қадирлеу, инсан тәбияттын бир бөлеги екенлигин сезип, оның байлықларына хұрмет пенен қатнас жасаўы, меҳир-мухаббат туйғыларының муқаддеслиги сыяқлы дәуирдин әхмийетли мәселелердин көтерип шығады. Жазыўшының стилине тән пазыйлетлер повестьтен повестьке көшип жетилисип барғанлығын көремиз.

Көркем шығармадағы психологиялық-руўхый сүўретлеу усылы хәр бир жазыўшы тәрәпинен оның дәретиўшилик стилиниң өзгешелигине қарай қолланылады. Биз сөз етпекши болып отырған «Қуслар қайтқан күн» повести де жазыўшының дәретиўшилик лабораториясында айрықша әхмийетке ийе шығарма болып қалмастан, қарақалпақ прозасында экологиялық машқаланы терең психологизм менен сәулендирип берген, балалар турмысынан алып жазылған көркем дәретпе екенлиги менен ажыралып турады. Биз жоқарыда кең түрде айтып өткен дәуір руўхының көркем шығармаға көшиўи, қахарманлар образы арқалы жәмийетлик қатнасықлар, инсан шахсының қәлипlesiў басқышындағы туйғылар динамикасы повестьте жазыўшы тәрәпинен терең аңланады хәм көркем сәулендирилип бериледи. Жазыўшы по-